
Herman Bavinck en het 'vrouwenvraagstuk'

Religie als motivatie en inspiratie

Maarten Verkerk, Nienke Verkerk-Vegter en Hillie van de Streek

In 1917 debatteerde de Eerste Kamer over het kiesrecht voor vrouwen. Dr. Abraham Kuiper, leider van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), kon zelf niet aanwezig zijn en vroeg aan zijn fractiegenoot Dr. Herman Bavinck of die hem kon vervangen. Bavinck stelde 'met de Schrift in de hand' dat het kiesrecht voor vrouwen opengesteld zou moeten worden (Kan, 1917, III, p. 102-105). Met dit standpunt ging Bavinck niet alleen in tegen de visie van Kuiper, maar ook tegen de officiële lijn van de partij, zoals in 1916 vastgelegd in haar *Program van Beginselen*. Kuiper toonde zich onaangenaam verrast en reageerde met een aantal artikelen in *De Standaard* waarin hij de theologische onderbouwing van de visie van Bavinck afwees (19, 21 en 23 juni 1917). Bavinck reageerde nog geen jaar later op Kuipers aanval met zijn boek *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij* (1918).

In zijn boek *De vrouw* geeft Bavinck een brede onderbouwing van het standpunt dat hij eerder in de kamer had ingenomen. Hij gaat uitgebreid in op de positie van vrouwen in de bijbel, de vrouwenbeweging, het vrouwenvraagstuk en de rol van vrouwen in kerk en samenleving. Hij stelde zelfs dat hij het 'vrouwenvraagstuk' belangrijker vond dan de sociale kwestie:

'Het vraagstuk, dat door de vrouwenbeweging aan de orde is gesteld, overtreft in gewicht nog dat, hetwelk door de arbeidersbeweging werd opgeworpen; het is veelzijdiger, grijpt dieper in het sociale leven in, en staat in allernauwst verband met het wezen en de toekomst van het huisgezin, dat den

grondslag vormt van alle maatschappelijke en staatkundige verhoudingen'. (p. 69)

Bavincks *De vrouw* maakte een einde aan de hegemonie van de visie van Kuiper in christelijke kringen. Vanaf dat moment waren er twee theologische posities met verschillende visies op de plaats van vrouwen in huwelijk, gezin en samenleving. In het licht van de visie van de ARP en het denkklimaat binnen de Gereformeerde Kerken was zijn visie op het 'vrouwenvraagstuk' ronduit progressief. Bavinck heeft duidelijk invloed gehad op het denken in christelijke kring over de positie van vrouwen, maar uiteindelijk is zijn bijdrage aan het 'vrouwenvraagstuk' grotendeels vergeten. Ook in het theologisch en historisch onderzoek naar de eerste feministische golf en het vrouwenkiesrecht is er nauwelijks aandacht voor zijn bijdrage. Zelfs op de website van *The Bavinck Institute* vinden we geen enkel artikel over of referentie aan de visie van Bavinck op het vrouwenvraagstuk.

In dit artikel geven we een analyse van het 'feminisme' van Dr. Herman Bavinck. We komen tot de volgende vraagstelling: wat is de bijdrage van Bavinck aan het christelijke denken over de positie van vrouwen? We stellen daarbij vier deelvragen: (1) Hoe zag hij de verhouding tussen de seksen?, (2) Wat was zijn visie op de maatschappelijke participatie van vrouwen?, (3) Hoe kwam hij tot een afwijkende visie?, en (4) Welke invloed heeft hij gehad op de politiek en de christelijke vrouwenbeweging?

Wie was Herman Bavinck?

Herman Bavinck (1854-1921) is een van de grootste theologen uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken (Bremmer, 1961, 1966). Zijn vier delen *Gereformeerde Dogmatiek* (1895-1901) hebben vele generaties theologen gevormd. Recent is dit werk vertaald en in de Verenigde Staten uitgebracht onder de titel *Reformed Dogmatics* (2008). Bavinck had een brede belangstelling en publiceerde op het gebied van de theologie, wijsbegeerte, psychologie en pedagogiek. Ook hield hij zich actief bezig met de vragen van zijn tijd, zoals oorlog en vrede, en de plaats van vrouwen in kerk, politiek en samenleving.

Bavinck werd op 13 december 1854 geboren als tweede kind van ds. Jan Bavinck en Gesina Magdalena Holland. Van 1874 tot 1880 studeerde hij in Leiden. In 1880 promoveerde hij cum laude aan dezelfde universiteit op het proefschrift *De ethiek van Ulrich Zwingli*. Van 1881 tot 1882 was hij predikant van de Christelijk Gereformeerde Kerk in Franeker. Vervolgens was hij hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen (1883-1902) en aan de Vrije Universiteit (1902-1921). In 1906 werd hij benoemd tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en in 1911 werd hij verkozen tot lid van de Eerste Kamer. Bavinck overleed op 19 juli 1921 te Amsterdam.

Bavinck was afkomstig uit de traditie van de Afscheiding. Samen met Abraham Kuyper stond hij aan de basis van het neocalvinisme. In de opvatting van het neocalvinisme zet de persoon van Christus zijn stempel op heel het leven. Dit gedachtegoed heeft een grote invloed gehad op de christelijke politiek, christelijk-sociale beweging, theologie, onderwijs en de filosofie in Nederland.

Denkklimaat in de Gereformeerde Kerken

Het denkklimaat in de Gereformeerde Kerken over vrouwen in huwelijk, kerk en samenleving werd aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in hoge mate bepaald door de Gereformeerde theoloog en politicus Dr. Abraham Kuyper (1837-1920). Kuyper studeerde theologie in Leiden en promoveerde in 1862 op een proefschrift over Calvijn en A Lasco en hun visies op de kerk. Hij was onder andere predikant, oprichter en hoofdredacteur van het dagblad *De Standaard*, stichter en leider van de Anti-Revolutionaire Partij, stichter van de Vrije Universiteit en minister-president (Puchinger, 2008).

Het denken van Kuyper over de vrouw werd vooral bepaald door de toenmalige opvatting van de twee domeinen: het private leven als het domein van vrouwen en het publieke leven als het domein van mannen. Kuyper legitimeerde deze visie met een beroep op de bijbel (Verkerk-Vegter, 1987). Zijn uitgangspunt is dat God man en vrouw verschillend geschapen heeft. Dit verschil komt niet alleen tot uiting in de lichamelijke kenmerken, maar ook in de psychische eigenschappen. Kuyper vraagt zich af of het 'soortverschil' tussen de seksen geen invloed moet hebben op de 'levenstaak' van de man en de vrouw. Hij constateert dat in de praktijk mannen en vrouwen verschillende taken verrichten en trekt daaruit de conclusie dat ze ook een verschillende levenstaak zouden moeten hebben (Kuijper, 1914, p. 50). Hij meent ook dat ze onbekwaam zijn om elkaars taken uit te voeren en dat een vrouw die zich op het terrein van de man begeeft, zich niet aan de door God gegeven orde houdt. Hij spreekt over een 'princiëel verschil' en dat wie 'den man bij de wieg en de vrouw op den kathedr doet plaats nemen, het leven *onnatuurlijk* maakt' (p. 35, cursivering A.K.). Hij noemt de

plaats van de vrouw in het private de 'eerepositie van de vrouw'. Hij vervolgt zijn betoog met de stelling dat het 'uit de historie en ervaring verkregen resultaat' overeenstemt met 'wat ons in de Heilige Schrift is geopenbaard' (p. 52).

De visie van Dr. Abraham Kuyper op de 'eerepositie van de vrouw' heeft een grote invloed gehad op het denken binnen de Gereformeerde Kerken. Deze visie was bepalend voor de politieke visie en voor de vele maatschappelijke organisaties die werden opgericht. De principiële motivering maakte het haast onmogelijk om met Kuyper van mening te verschillen: wie het onderscheid tussen man en vrouw uitwist die tast 'Gods heilige ordinantie' aan (p. 55).

Bavinck over de verhouding tussen de seksen

Gelijkheid

Bavinck stelt in zijn boek *De vrouw* dat de bijbel zowel de gelijkheid als de ongelijkheid van man en vrouw leert. De gelijkheid baseert hij op het scheppingsverhaal van Genesis 1:

'De eenheid en de gelijkwaardigheid wordt in het Oude testament het duidelijkst en het schoonst uitgesproken in Gen. 1: 27, volgens welken tekst man en vrouw beiden door God naar zijn beeld zijn geschapen, beiden dezelfde menselijke natuur deelachtig zijn en als het ware éénen mens vormen' (Bavinck, 1918, p. 20).

In overeenstemming hiermee benadrukt Bavinck dat de waardering van vrouwen een religieuze oorsprong heeft: deze hangt namelijk samen met de idee van de schepping naar het beeld van God (p. 25). Ook in de latere hoofdstukken van *De Vrouw* benadrukt Bavinck de idee van de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen. Zo schrijft hij in het hoofdstuk over het vrouwenvraagstuk dat

'alle verachting, verlaging en onderdrukking van de vrouw' op 'religieuze gronden' veroorzaakt moet worden (p. 71).

Ongelijkheid

De ongelijkheid van mannen en vrouwen fundeert Bavinck in het scheppingsverhaal van Genesis 2. Hij meent dat dit gedeelte de ongelijkheid van de vrouw leert, omdat ze na en uit de man wordt geschapen 'hem ter hulpe' (p. 20). Het stelt dat dit gedeelte over de huwelijksrelatie gaat en dat de ongelijkheid van man en vrouw daartoe beperkt moet worden. Hij benadrukt dat deze ongelijkheid verscherpt werd door de zondeval (Genesis 3). Bavinck laat aan de hand van veel bijbelse voorbeelden zien dat die ongelijkheid geen 'slaafsche onderdanigheid' impliceert (p. 25). Hij distantieert zich ook van de 'donkere schaduw' van de polygamie en de scheidbrief die geen recht doen aan de waardigheid van vrouwen. Ook verwerpt hij het misogynie denken van de rabbijnen, zoals dat onder andere tot uitdrukking kwam in de aanbeveling van rabbi Meier aan de man om God dagelijks te danken dat Hij hem niet als heiden, vrouw en dwaas geboren heeft laten worden. Wel blijft hij benadrukken dat de ongelijkheid van man en vrouw in 'de schepping [is] gegrond' (p. 71).

Bavinck stelt dat het Nieuwe Testament een 'ander, veel hoger standpunt' inneemt (p. 27). Dit blijkt zijn inziens als eerste uit het feit dat Jezus Christus, de Zoon van God, uit een vrouw werd geboren. Hij ziet dit als 'het eereherstel der vrouw als de gelijkwaardige van den man' (p. 27). Dit eereherstel kwam volgens hem ook naar voren in de manier waarop Jezus met vrouwen omging: hij onderwees hen, sprak met hen en gaf hen de gave van de Geest. Bavinck stelt met verwijzing naar de brieven van Paulus dat vrouwen in geestelijke zin gelijkwaardig zijn: mannen en vrouwen zijn beiden burgers van het Koninkrijk

van God en leden van hetzelfde lichaam van Christus (p. 28).

Toch blijft Bavinck ook in de bespreking van het Nieuwe Testament vasthouden aan de natuurlijke ongelijkheid van vrouwen en mannen. In zijn visie is hier geen sprake van een algemene ongelijkheid, maar van een 'in de schepping gegeven ordening' voor het *huwelijk*, dat 'de man het hoofd is en de vrouw hem tot een hulpe tegenover hem gegeven is' (p. 29). Opvallend is dat Bavinck de betekenis van deze ongelijkheid niet uitwerkt. Hij beperkt zich tot de uitspraak dat huwelijk en gezin 'een hoofd, dat de eenheid vertegenwoordigt en bewaart' nodig heeft.

Gelijkheid en verschil

Bavinck heeft duidelijk geworsteld met de duiding van het sekseverschil. Aan de ene kant gaat hij uit van de gelijkheid van man en vrouw en aan de andere kant benadrukt hij de ongelijkheid of het verschil in het huwelijk. Die ongelijkheid relativeert hij weer door over het 'hogere standpunt' van het Nieuwe Testament te spreken.

Een vergelijkbare worsteling zien we ook bij andere christelijke auteurs. De theoloog Johannes Cornelis Sikkel volgt in zijn brochure *De groote toekomst en de vrouw* (1920) hetzelfde spoor als Bavinck met betrekking tot gelijkheid (gefundeerd in de schepping naar Gods beeld) en verschil (moederschap, hulpe). Hij wijst ook op de vernieuwing in Christus waardoor vrouwen zich breed maatschappelijk zullen kunnen ontplooiën, wat in zijn visie zal leiden tot een 'ongekende vrouwenkracht' en 'ongekende levensrijkdom in en voor de gehele wereld' (p. 29). De juriste Frida Katz schreef in de reeks *Christendom en vrouwenbeweging* de brochure *Inleiding* (1923). Zij fundeert de gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen ook in de schepping naar het beeld van God. Ze is er ook van overtuigd dat de beide seksen 'gehéél

anders' zijn, maar vindt het moeilijk om dat anders-zijn precies te omschrijven (p. 7). Zij verzet zich tegen de gedachte dat de taak van vrouwen beperkt moet worden tot het moederschap of tot vrouwelijke beroepen. In haar visie moeten vrouwen elke taak waartoe God hen roept 'als vrouw' verrichten (p. 19). Mary Barger schreef in dezelfde reeks de brochure *De vrouw en de studie* (1923). Zij stelt dat in ieder mens 'een eigen aanleg sluimert' en dat God met ieder mens 'Zijn eigen bedoeling heeft' (p. 21). Ze benadrukt de verantwoordelijkheid van vrouwen om niet het 'conventioneel vrouwelijke', maar haar eigen aanleg te laten ontwakken (p. 22).

De worsteling om de gelijkheid en het verschil tussen man en vrouw te duiden was niet voorbehouden aan het christelijk deel der natie; het blijkt kenmerkend te zijn voor die tijd. Ulla Jansz laat in haar proefschrift *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (1990) zien dat de verschillende stromingen (christelijk, liberaal, socialistisch) binnen de eerste golf niet eenduidig als 'gelijkheidsdenken' of 'verschildenken' getypeerd kunnen worden, maar dat in al die stromingen combinaties van gelijkheids- en verschilargumenten gebruikelijk waren. De meeste feministen gingen er vanuit dat vrouwen wel anders zijn (moederschap, moederlijke eigenschappen), maar dat ze op veel gebieden wel gelijk aan de man zijn en daarom recht zouden moeten hebben op een gelijke behandeling. Ook concludeert ze dat de voorstandsters van vergaande gelijkheid van de seksen steeds een kleine minderheid onder de feministen van de eerste golf zijn gebleven (p. 181, 200, 201).

Van scheppingsorde naar individuele verantwoordelijkheid

De positie van Bavinck komt scherp naar voren als we zijn opvattingen vergelijken met die van Kuiper, Sikkel, Katz en Barger (Verkerk, 1997). Het eerste dat opvalt, is dat

Portret Bavinck Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Universiteitsbibliotheek VU

al deze auteurs hun uitgangspunt nemen in de bijbel als het Woord van God. Op geen enkele manier tornen zij aan het gezag van de Schrift of relativeren ze het bijbelwoord. Daarnaast gaan ze er allemaal van uit dat – in overeenstemming met het toenmalige denken – mannen en vrouwen een verschillende natuur hebben. Kuypers meende dat die verschillende natuur scherp omschreven kon worden en gefundeerd was in de biologische verschillen tussen man en vrouw. Bavinck, Sikkels, Katz en Barger gaan er van uit dat vrouwen en mannen wel een verschillende

natuur hebben, maar dat dat verschil moeilijk te omschrijven is.

Het verschil in denken tussen Kuypers en Bavinck (en Sikkels) komt vooral naar voren in de theologische interpretatie van de scheppingsorde als *orde voor het leven*. Bij Kuypers impliceert de scheppingsorde dat mannen en vrouwen een verschillende natuur, een onderscheiden positie in het huwelijk en een verschillende levensopdracht hebben (hij in het publieke en zij in het private). Bavinck fundeert zijn visie op diezelfde scheppingsorde. Hij stelt ook dat man en vrouw een verschil-

lende natuur en een verschillende positie in het huwelijk hebben (zonder dit overigens uit te werken!), maar stelt dat ze geroepen worden om hun (verschillende natuur) in de samenleving te gebruiken. Met deze interpretatie van het begrip scheppingsorde zette hij de deur open voor het vrouwenkiesrecht en de maatschappelijke participatie van vrouwen. Hoe radicaal anders Bavincks interpretatie begrepen werd, moge blijken uit de reactie van Kuyper in *De Standaard* (19, 21 en 23 juni 1917). Kuyper beschuldigde Bavinck ervan dat hij het 'beginsel' en 'standpunt' van de ARP 'vervalst' had.

Katz en Barger gaan één stap verder dan Bavinck. In hun denken komt de notie van de scheppingsorde als *orde voor het leven* niet meer voor. Zij erkennen dat God de mens als man en als vrouw heeft geschapen en nemen hun uitgangspunt in individuele verantwoordelijkheid van de (getrouwde) vrouw tegenover God en stellen dat zij haar gaven in verantwoordelijkheid ten opzicht van Hem moet gebruiken.

Bavinck over de maatschappelijke participatie van vrouwen

Bavinck is van mening dat 'in de toekomstige maatschappij' de betekenis van vrouwen sterk zal toenemen: als arbeidskracht om het vele werk dat na de oorlog moest gebeuren te verrichten, als vrouw om tegen de gedemoraliseerde maatschappij te strijden, en als moeder om een nieuw geslacht op te voeden (Bavinck, 1918, p. 94). Hij stelt dat vrouwen als 'verantwoordelijke staatsburgeressen' hun sociale roeping in de maatschappij moeten vervullen, ook getrouwde vrouwen (p. 97). Ook ziet hij geen reden om vrouwen de toegang tot 'hoogescholen' en 'hogere beroepen' te weigeren (p. 101). In zijn visie is het moederschap de 'eerste en voornaamste plicht' en kan van daaruit bekeken worden of

de vrouw nog 'eenige arbeid' buitenshuis kan verrichten (p. 113). Bavinck meent dat vrouwen op kerkelijk en godsdienstig gebied allerlei hulpdiensten kunnen en mogen verrichten, onder andere op filantropisch, sociaal en missionair gebied (p. 146). Hij meent echter dat de kerkelijke ambten niet voor haar opengesteld moeten worden, omdat Christus de bediening van het woord aan mannen heeft toevertrouwd (p. 144). Hij stelt dat er geen principiële redenen zijn om vrouwen het actieve kiesrecht in de kerkelijke gemeente te onthouden (p. 150).

Bavinck pleit voor vrouwenkiesrecht. Hij ziet dit als een gevolg van het ontwaakte zelfbewustzijn van vrouwen (p. 120). Hij meent dat vrouwen het beste hun eigen belangen kunnen verdedigen door actief en passief kiesrecht en, omdat zij, naar hun eigen aard, strijden tegen spel, prostitutie en drankmisbruik, armen en zwakken beschermen, en huwelijk en gezin hoeden (p. 134).

We wijzen erop dat Bavinck van mening was dat de maatschappelijke ontplooiing van vrouwen zich bij voorkeur op een bij haar eigen natuur passend arbeidsterrein zou moeten plaatsvinden. Katz en Barger gaan hierin weer een stap verder: zij brengen geen beperkingen aan en benadrukken dat het vrouwelijke in heel de samenleving nodig is.

Hoe kwam Bavinck tot een afwijkende visie?

Waarom ging Bavinck een eigen weg? Wat heeft hem gestimuleerd om tot een eigen visie te komen? Harinck, Van der Kooi en Vree (1994, p. 6) wijzen erop dat Bavinck een heel andere leider was dan Kuyper. Kuyper was de man van grootse visies, spectaculaire optredens en onstuitbare strijd. Bavinck was daarentegen de wetenschapper die vanuit de schaduw al denkend leiding gaf. We geven twee belangrijke redenen waarom Bavinck tot een afwijkende visie kwam: zijn *open mind* voor

andere opvattingen en tradities en zijn leidinggevende positie in het neo-Calvinisme.

Reis naar Amerika

In 1892 maakte Bavinck (1854-1921) samen met zijn collega Wielenga (1842-1902) een reis van drie maanden naar de Verenigde Staten en Canada. Uit zijn verslag blijkt dat hij waardering had voor het dagelijkse en religieuze leven in Amerika. Zo schrijft hij over vrouwen:

‘Amerika is ’t land voor vrouwen. Hier is de emancipatie het verst gevorderd (...) Zij genieten overal de eerste plaats, hebben alerwege den voorrang, op reis, in straat en huis. Om gerespecteerd te worden, is het in Amerika genoeg vrouw te zijn (...) Zij hebben stemrecht in schoolzaken, soms ook voor burgemeester en den raad. En ’t proces schijnt nog maar begonnen. Misschien volgt er later ook ’t stemrecht voor kamer en senaat en president (...) Zij genieten eene vrijheid, die hier ongekend is. Ze reizen, velocipedeeën, turnen, vergaderen, spreken, presideeren, administreren en regeeren dat ’t een aard heeft. Ze onderscheiden zich van de mannen door haar schoonheid.’ (Bavinck, 1892, p. 17-18).

Was deze observatie de opmaat voor zijn visie op de maatschappelijke roeping van de vrouw? Het reisverslag laat zien dat Bavinck scherp observeerde en open stond voor culturele verschillen. Die openheid zien we ook op het gebied van religieuze tradities. Hij constateert dat het religieuze leven in Amerika aan grote oppervlakkigheid leidt, zoals dat naar voren komt in de visie op zonde, genade en het werk van de Heilige Geest, maar ook signaleert hij dat de kerken gezellig zijn, de preken humoristisch voorgedragen worden en het evangelie op alle gebieden van het leven doorwerkt. Hij besluit zijn verslag met

een – gezien de cultuur van de Gereformeerde Kerken – opmerkelijk open conclusie:

‘Zoveel goeds ziende, schrikt men voor kritiek terug. Laat het Amerikaansche christendom zich naar eigen wet ontwikkelen. God heeft een hooge en grootsche roeping aan Amerika toebetrouwd. Streve het die na, op eigene wijze. Het calvinisme is toch niet de eenige waarheid!’ (Bavinck, 1892, p. 32).

Dit verslag tekent de theoloog Bavinck: hij was een scherp observator, had een brede interesse en werd gekenmerkt door een *open mind* voor andere opvattingen en tradities.

Feministische beweging

Die *open mind* komen we ook tegen in de manier waarop Bavinck de feministische beweging benaderde. Hij is één van de weinige theologen die de feministische literatuur kende en op haar waarde schatte. Het belangrijkste is misschien wel zijn erkenning dat de bewustwording van vrouwen één van de belangrijkste vruchten van de vrouwenbeweging is. Hij schrijft:

‘De bewustwording der vrouw vormt eene belangrijke periode in de geschiedenis van de mensheid, waarvan de strekking en de gevolgen nog lang niet zijn te overzien, maar die op zichzelf reeds zoo ernstig en gewichtig is, dat ze, in plaats van hooghartige minachting, aller belangstelling verdient.’ (Bavinck 1918, p. 75).

Bavinck gaat in *De Vrouw* serieus in op de feministische beweging. We zien dat als eerste terug aan het aantal bladzijden dat hij aan dit onderwerp besteedt. Zo telt het hoofdstuk ‘De vrouw in de Heilige Schrift’ 22 en ‘De vrouwenbeweging’ zelfs 24 bladzijden. Op een betrokken wijze gaat hij in gesprek met de feministische beweging in al haar schakeringen. Hij schetst hun belangrijkste ideeën op een trefzekere wijze. Alle belangrijke

voorvecht(st)ers voor de rechten van vrouwen passeren de revue, waaronder Mary Wollstonecraft, Markies de Concordet, Theroigne de Mericourt, Olympe de Gouges, Elizabeth Fry, Florence Nightingale, Karl Marx, Friedrich Engels, Louise Otto, Lily Braun, Elizabeth Cady Stanton, John Stuart Mill, Betsy Perk, Mina Kruseman, Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs.

Religieuze motivatie en inspiratie

Bavinck was een van de voormannen van het neocalvinisme. In deze beweging werd de betekenis van het christelijke denken voor de ontwikkeling van de maatschappij opnieuw doordacht. In zijn rede bij de opening van de Vrije Universiteit, 20 oktober 1880, drukte Abraham Kuyper deze gedachte als volgt uit: 'Och, geen enkel stuk van onze denkwereld is hermetisch gescheiden van de andere deelen; en geen duimbreed is er op heel 't erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die áller Souverein is, niet roept: "Mijn!"' (Kuyper, 1880, p. 35). Die roepstem is bepalend geweest voor de ontwikkeling van het christelijke leven. Die roepstem motiveerde Bavinck om *opnieuw* en *zelfstandig* het vrouwenvraagstuk theologisch te doordenken. Neocalvinist als hij was, kwam hij met een gedegen eigen visie op dit vraagstuk. Hij verdiepte zich in de vrouwenbeweging en haar motieven. Hij ging nog eens de bijbel lezen en doordacht op zelfstandige wijze de betekenis van Christus voor vrouw en samenleving. Zo kwam hij tot de stelling dat het vrouwenvraagstuk belangrijker is dan de sociale kwestie en zo kwam hij tot een afwijkende visie op het vrouwenkiesrecht en op de plaats van vrouwen in de samenleving. In zijn visie – en daarin zien we de grondtoon van het neocalvinisme terugkomen – hebben alle grote vragen van mens en samenleving een religieuze wortel. Hij schrijft: 'De waarderding der vrouw hangt met de gedachte over

haar oorsprong saam, en is dus in de diepsten grond religieus van aard' (Bavinck, 1918, p. 25).

Wegbereidsters

Bavinck stond in een traditie waarin religieuze motivaties mensen dreef om hun maatschappelijke roeping te vervullen. Hij schetst in *De vrouw* het belang van het Piëtisme voor verandering van de 'waardschatting der vrouw' (p. 45 en verder) en in het bijzonder de rol van het Reveil voor de vrouwenbeweging (p. 64). Bavinck verwijst ook naar Elizabeth Fry en Josephine Butler (p. 49) en kende ook de studie *Wegbereidsters* van Johanna W. A. Naber uit 1909 over deze vrouwen (p. 49). We maken enkele opmerkingen over het Reveil.

Het Reveil was een opwekkingsbeweging die aan het einde van de achttiende eeuw in Europa ontstond. Deze beweging leidde tot geestelijke vernieuwing, maatschappelijke betrokkenheid en opleving in de 'christelijke filantropie'. Marianne van Hogendorp-van Hogendorp, Betsy Groen van Prinsterer-van der Hoop en Caroline De Clecrq-Boissevain waren actief in de zorg voor armen en ds. Otto Heldring en Petronella de Voûte voor de zorg voor 'gevallen vrouwen'. In Engeland zette Elizabeth Fry-Gurney zich in voor de hervorming van het Engelse gevangeniswezen en Josephine Butler-Grey zorgde voor prostituees en streed met ongekende felheid tegen de wettelijke regeling van de prostitutie. Fry en Butler hebben ook verschillende keren Nederland bezocht. In deze beweging bleek de religieuze motivatie doorslaggevend te zijn om eigengereide paden te bewandelen (onder anderen Naber, 1909; De Bie & Fritschy, 1985; Van Drenth & De Haan, 1999).

Tineke de Bie en Wantje Fritschy geven een mooie omschrijving van de betekenis van religie voor een zelfstandige positiekeuze en de invloed op de volgende generatie:

‘Het lijkt erop dat de liefdadige activiteiten van zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen binnen het Reveil, overtuigend verklaard kunnen worden door ze te zien als een herleving van oorspronkelijke christelijke waarden (...) Reveilmensen vroegen zich voortdurend af hoe ze de samenleving – in christelijke zin – konden veranderen, en wat er van hun verwacht mocht worden, hoe ze zich als christen te gedragen hadden. Ze waren daarin buitengewoon kritisch, zowel ten aanzien van de samenleving, als ten aanzien van zichzelf. En van de vraag wat mag er van ons als christenen verwacht worden, was het voor vrouwen natuurlijk maar een kleine stap naar de vraag: wat mag er van ons als christelijke vrouwen worden verwacht.

Ligt de gedachte niet voor de hand dat er, juist in een weinig hiërarchische, weinig gestructureerde beweging als het reveil, ook voor een jongere generatie ruimte was om ook in heel andere richtingen kritisch en zelfstandig door te blijven denken?’ (De Bie & Fritschy, 1985, p. 40, 58).

We concluderen dat Bavinck zijn studie *De vrouw* niet in een vacuüm schreef, maar dat hij mede geïnspireerd is door christelijke vrouwen die ook zijn weg bereid hebben.

Receptie en invloed

Bavinck was in gereformeerde kring een invloedrijk theoloog. Zijn boek werd in de christelijke vrouwenbeweging als gezaghebbend document omarmd, maar binnen de ARP en op kerkelijk terrein lag dit anders (Van de Streek, 1999). Gelijk na verschijning verschenen recensies in tal van dagbladen. *De Standaard* waardeerde de analyse en raadde zijn lezers aan om het te lezen, maar merkte wel op dat hiermee nog niet het laatste woord over het vrouwenkiesrecht gesproken was.

Het maandblad *Christelijk Vrouwenleven*, opgericht in 1917, was lovend. Bavincks boek kwam voor de christelijke vrouwenbeweging namelijk op een heel gelegen moment: ze stond op het punt om óók een vrouwenorganisatie op te richten. Tot de initiatiefneemsters behoorden A.C. Diepenhorst (ARP), Frida Katz (CHU), M. Havelaar-van Beeck Calkoen (ARP), Henriëtte Kuiper, A.M. Lindeboom-De Jong en de jonge journaliste Gesina van der Molen. Allen vrouwen die connecties met leidinggevende politici van ARP en CHU hadden. Bavinck werd door hen met graagte geciteerd.

Op het Tweede Christelijk Sociaal Congres, maart 1919, vond een speciale vrouwenworkshop plaats waarbij het initiatief voor de Nederlandse Christen Vrouwen Bond (NCVB) werd voorgesteld. De feitelijke oprichting volgde een half jaar later; de belangrijkste spreker op dat congres was Herman Bavinck. Hij genoot een blijvende populariteit in deze kring tot lang na de Tweede Wereldoorlog. Hij werd geëerd als de eerste die een ‘echt’ christelijk vrouwenstandpunt had verwoord en die met zijn boek uit 1918 het bestaan van een christelijke vrouwenbeweging rechtvaardigde. Bavinck was de theoloog bij uitstek die liet zien dat een originele, bijbels gefundeerde visie op de emancipatie van vrouwen mogelijk was. De NCVB organiseerde studiekringen over *De vrouw* en schreef ook een handleiding bij dit boek (Van de Streek, 1999; Brak, 1983). Katz haalt hem uitgebreid en instemmend aan in haar brochure *Inleiding*.

In de ARP werd *De vrouw* met aanmerkelijk minder enthousiasme begroet. Bavinck had zijn boek daarvoor misschien te laat geschreven. Daar was vooral het vrouwenkiesrecht een gevoelig punt, maar de meningsvorming daarover was in 1918 al uitgekristalliseerd, met name op basis van Kuypers principiële afwijzing van het alge-

meen vrouwenkiesrecht in 1914. Wellicht kwam zijn boek ook te vróeg. Bavinck was als theoloog misschien zelf wel in staat om – als één van de eersten! – afscheid te nemen van het antirevolutionaire ideaal van het gezinshoofdenkiesrecht, maar voor de achterban en grote delen van de partijleiding was dit geenszins het geval. Sinds 1888 had de ARP gestreden voor dit – beperkte – kiesrecht en de partij was nog lang niet toe aan de aanvaarding van afwijkende opvattingen. Bavinck was zijn tijd te ver vooruit. In 1919 stemde de ARP in de Tweede Kamer vrijwel unaniem tegen de invoering van het actief vrouwenkiesrecht. Bij de stemming hierover in de Eerste Kamer was Bavinck het enige fractielid dat voorstemde.

In 1920 stelde de ARP een commissie in die een advies uitbracht over het *passief* vrouwenkiesrecht. De commissie beschouwde de visie van Bavinck als een minderheidsstandpunt. De meerderheid vond dat vrouwen geen taak kon worden opgedrongen waarbij de door God verordonneerde onderdanigheid aan de man in het gedrang kwam. Op een partijcongres in 1921 nam de ARP op advies van deze commissie volmondig het besluit zich te onthouden van de kandidaatstelling van vrouwen. De enige kritische geluiden kwamen uit de groep oprichtsters van de NCVB. Zij betreurden dat de stem van Bavinck onvoldoende in de discussie was gehoord. Bavinck, evenals Kuyper, waren kort voor dit congres overleden.

Pas na de Tweede Wereldoorlog ontstond binnen de ARP ontvankelijkheid voor Bavincks gedachtengoed, en wel voor het eerst op een bijeenkomst van de NCVB op initiatief van Diepenhorst-de Gaay Fortmann en Van der Molen. Als gevolg van de oorlog waren de tijden veranderd, vond men. Vrouwen hadden een rol gespeeld in het gereformeerde verzet. Vrouwen verdienden hun plek, ook in de politiek. Binnen de ARP

formeerde zich in 1949 een informeel netwerk rondom Gesina van der Molen, *Scevar* genaamd. *Scevar* stond voor 'Studiecentrum van Anti-revolutionaire vrouwen' en had als motto 'De ziel der vrouw is ontwaakt en geen macht der wereld brengt haar terug in de onbewustheid van weleer'. Met andere woorden, Bavinck was herontdekt. F.T. Diemer-Lindeboom (dochter van de eerder genoemde A.M. Lindeboom-de Jong), drijvende kracht achter *Scevar*, knoopte aan bij Bavincks opvattingen in een boek, getiteld *Man én vrouw in het volle leven*. De ARP besloot op verzoek van *Scevar* het partijbesluit van 1921 opnieuw te onderzoeken en kwam in 1953 tot de beslissing dat dit besluit werd ingetrokken.

De receptie in de Gereformeerde Kerken was niet eenduidig. Sommige theologen (Fabius, Greijdanus) konden zich niet verenigen met zijn visie, maar andere (C. Lindeboom, Wielenga) waren enthousiast (Bremmer, 1966, p. 261-262). In de jaren dertig en de jaren vijftig van de twintigste eeuw ontstond binnen deze kerken wederom discussie over de positie van vrouwen in de kerk. In toonaangevende publicaties werd uitvoerig op Bavinck teruggegrepen (Lindeboom, 1941; Hommes, 1951). In de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) – een afsplitsing van de Gereformeerde Kerken – is Bavinck geïntroduceerd door L.G.A. Bremmer-Lindeboom, zus van de eerder genoemde Diemer-Lindeboom (Bremmer-Lindeboom, 1983).

Ten slotte, de ontvangst van het boek *De vrouw* door Kuyper zelf. Kuyper schreef in een brief aan Bavinck dat hij in zijn 'schik' was met dit boek, omdat het zo uitvoerig ingaat op de kentering in de roeping van de vrouw. In diezelfde brief schrijft Kuyper dat voor hem het meningsverschil over het vrouwenstemrecht niet meer speelde, omdat de grondwetswijziging van 1918 daaraan een einde had gemaakt (Bremmer, 1966, p. 262).

Evaluatie

We komen terug op de vraag die we in de inleiding geformuleerd hebben: wat is de bijdrage van Dr. Herman Bavinck aan het christelijke denken over de positie van de vrouw? We komen tot drie antwoorden. Als eerste dat Bavinck de bewustwording van vrouwen en het vrouwenvraagstuk als de belangrijkste sociale kwestie van zijn tijd definieerde. Daarmee gaf hij niet alleen een theologische legitimatie van dit thema, maar ook een politiek-sociaal statement aan zijn achterban en de gehele samenleving. Ten tweede dat Bavinck met betrekking tot het vrouwenvraagstuk liet zien wat de kern van het neocalvinisme was, namelijk, opnieuw de betekenis van het christelijke geloof doordenken. De vrouwen binnen de NCVB en later in de ARP hebben zich dan ook sterk door Bavinck laten inspireren. In de derde plaats dat Bavinck een theologische legitimatie gaf voor een nieuwe identiteit van de vrouw. Zij was geschapen naar het beeld van God. Zij had een aan haar sekse inherente natuur die nodig was voor de ontwikkeling van gezin, kerk en samenleving. En daarin was zij in alles gelijk aan de man. Bavinck ontworstelde zich aan de notie van 'tweeërlei' leven van Kuiper en baande de weg voor een actieve maatschappelijke participatie. De oorsprong van Bavincks ideeën over 'de vrouw' hebben we in dit artikel gezocht in zijn ervaringen in Amerika, maar vooral in zijn kennis van het werk van door het Reveil geïnspireerde feministische voorgangsters.

Tot slot komen we tot de vraag waarom Bavinck als een 'vergeten feminist' gekarakteriseerd mag worden. Als eerste, in de Gereformeerde Kerken en in de ARP was de visie van Kuiper breed geaccepteerd en de – vrijwel eenmalige – interventie van Bavinck was onvoldoende om deze visie aan het wankelen te brengen. In de tweede plaats was het chris-

telijke denken in die tijd sterk verzuimd. De invloed van een gereformeerde theoloog reikte in het algemeen niet verder dan de eigen zuil. Daarom heeft hij nauwelijks invloed gehad binnen de Nederlands Hervormde Kerk en rooms-katholieke kringen. In de laatste plaats hebben Bavincks opvattingen over de vrouw nauwelijks het theologische discours in zijn eigen zuil bereikt. Bavincks doorwerking in de theologie was gebaseerd op zijn Gereformeerde Dogmatiek. Dat hij ook pedagogische en maatschappelijk analytische werken schreef, bleef onopgemerkt, dan wel werd van ondergeschikt belang geacht. Zelfs een recente theologische studie over Bavinck laat deze omissie zien (De Wit, 2011).

Epiloog

De problematiek die we in dit artikel aansnijden, is nog steeds actueel. In de eerste plaats wijzen we op de visie van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) die van mening is dat vrouwen geen leidinggevende rol in de politiek mogen spelen. De SGP fundeert haar standpunt op een kuyperiaanse interpretatie van de scheppingsorde (SGP, 2006). Als deze partij diezelfde scheppingsorde zou interpreteren zoals Bavinck, dan zou zij de vrouw wel actief en passief kiesrecht kunnen toekennen.

Daarnaast wijzen we op het voortgaande debat in wetenschap en samenleving over gelijkheid en verschil. Het interessante is dat christelijke feministen als Katz en Barger als twee van de weinigen in hun tijd dit spanningsveld wisten te overstijgen. Zij namen niet hun uitgangspunt in sekseverschillen, maar in de eigen verantwoordelijkheid van vrouwen ten opzichte van God. De idee dat een visie op het zin-zijn van de mens de vraag naar de betekenis van het sekseverschil relateert, is van groot belang voor het huidige debat.

We danken de gastredactie en de anonieme referenten voor hun constructieve kritieken op een eerdere versie.

Literatuur

- Barger, M.W. (1923). *De vrouw en de studie*. Ruys: Utrecht.
- Bavinck, H. (1892). *Mijne reis naar Amerika*. Bezorgd en toegelicht door George Harinck (2010). De Vuurbaak: Barneveld.
- Bavink, H. (1918). *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij*. Kok: Kampen.
- Bavink, H. (2008; 1995-1901). *Reformed dogmatics*. Baker Academic: Grand Rapids.
- Bie, T. de & Fritschy, W. (1985). De "wereld" van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland, in *De eerste feministische golf. Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. P. 30-58 SUN: Nijmegen.
- Brak, M. (1983). *De Nederlandse Christenvrouwenbond*. Scriptie Universiteit van Amsterdam.
- Bremmer, R.H. (1961). *Herman Bavinck als dogmaticus*. Kok: Kampen.
- Bremmer, R.H. (1966). *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*. Kok: Kampen.
- Bremmer-Lindeboom, L.G.A., Kamer, A., Middelkoop, E. van, Vries, W.G. de & Wilcke-Van der Linden, M. (1983). *Vrouw en man – een plaatsbepaling*. De Vuurbaak: Groningen.
- Diemer-Lindeboom, F.T. (1947). *Man en vrouw in het volle leven*. Libertas: Utrecht.
- Drenth, A. van & Haan, F. de, 1999. *The rise of caring power*. Amsterdam University Press: Amsterdam.
- Harinck, G., Kooi, C. van der & Vree, J. (red.) (1994). *'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'*. VU Uitgeverij: Amsterdam.
- Hommes, N.J. (1951). *De vrouw in de kerk*. Wever: Franeker.
- Jansz, U. (1990). *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Sara/Van Gennip: Amsterdam.
- Kan, J.B. (1917). *Handelingen over de Herziening der Grondwet III*. 's-Gravenhage.
- Katz, C.F. (1923). *Inleiding*. Ruys: Utrecht.
- Kuyper, A. (1880). *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit*. Kruyt: Amsterdam.
- Kuyper, A. (1914, 2de druk 1932). *De eerepositie der vrouw*. Kok: Kampen.
- Lindeboom, A.M. (1941). *Een recht van eeuwen her*. Bakker: Amsterdam.
- Naber, J.W.A. (1909). *Wegbereidsters*. Bijleveld: Utrecht.
- Puchinger, G. (2008). Kuijper, Abraham (1837-1920), in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/kuijper>
- SGP (2006). *Man en vrouw schiep Hij hen. Politieke participatie in bijbels perspectief*. Den Haag.
- Sikkel, J.C. (1920). *De groote toekomst en de vrouw*. Libertas: Rotterdam.
- Streek, H.J. van de (1999, ongepubliceerd). *Gods wil voor het vrouwenleven. Christelijke politiek en sekse, 1880-1960*.
- Verkerk, M.J. (1997). *Sekse als antwoord*. Buijten & Schipperheijn: Amsterdam.
- Verkerk-Vegter, C. (1987). Dr. Abraham Kuyper over het huisgezin. *Radix*, 13, 219-235.
- Wit, J.W. de. (2011). *On the way to the living God*. VU University Press: Amsterdam.